

«Знов бачу чарівну Мірандоліну, тужливу Оксану, трагічну Катерину...» Творчість Валентини Чистякової

Сергій Гордєєв

«Усі в театрі були закохані в неї. Жінки, чоловіки, молоді, літні. До речі, літніх серед нас не було: вся труппа тоді була молодою. Коли ми сходилися всі одночасно до великого фойє на збори чи на репетицію, кожному з нас кортіло сісти так, щоб краще бачити Валентину Чистякову. Дивитись на неї було насолодою! Якусь неймовірну силу притягання, чарівну привабливість випромінювала вся її істота – кожен рух, поворот, погляд рідкісно виразних фіалково-синіх очей. Були серед акторок красивіші за неї, але ніхто не міг зрівнятися з нею неповторною чарівністю. Море жіночності. Пісня жіночності!» – це сказала актриса про актрису¹.

«У рідкісному мистецтві артистки, мистецтві психологічного плану, глядач виразно відчуває вічний подих Дузе, Комісаржевської, великого незабутнього мистецтва. Ми вже давно не бачили на сцені артистки такої виняткової натхненності, що володіє разом із тим такою майстерністю форми». Це рядки зі статті критика².

Народилася Валентина Чистякова в російській артистичній родині талановитого оперного співака, соліста Великого театру Миколи Петровича Чистякова. Сама атмосфера життя сім'ї Чистякових, де все дихало театром, сприяла виробленню її індивідуальних здібностей, поглядів, смаків. Від дитинства навчалася мистецтва співу, танцю, малювання, гри на фортепіано. В роки юності жила в Москві, брала участь у гімназійних виставах. 1918 року переїхала разом з батьками до Києва, де вступила в балетну студію Михайла Мордкіна, а з 1919-го – брала уроки хореографії та пластики в студії Броніслави Ніжинської. Сценічну діяльність почала в «Молодому театрі» (1918–1919) під керівництвом Лесь Курбаса, зустріч з яким визначила особисту (вона стала його дружиною) і творчу долю актриси. Валентина Чистякова прийшла в «Молодий театр» з певними поглядами на сценічне мистецтво, що знайшли безпосереднє відлуння в естетиці цього театру. Лесь Курбас і його сподвижники «мріяли ставити на своїй сцені твори класиків світової драматургії, а також п'єси сучасних українських авторів, які ще не побачили світла рамп. Театр

Валентина Чистякова – Катерина у виставі «Гроза» за О. Островським. Режисер М. Крушельницький, 1938

намагався досягнути передову театральну культуру»³. Дебютувала в спектаклі «Цар Едіп» Софокла в ролі однієї з учасниць Хору. Причетність до творчого кола «Молодого театру», занурення в атмосферу його студійних пошуків відіграли вирішальну роль у визначенні істинного покликання Валентини Чистякової.

Від 1919-го, коли радянська влада «злила» «Молодий театр» з Державним драматичним театром, перейменувавши його на Перший державний драматичний театр УСРР імені Шевченка, Чистякова працює там до 1920-го, тобто до роз'єднання обох колективів. Тут актриса зустрічається з видатними майстрами сцени Олександром Загаровим, Іваном Мар'яненком, Іваном Замичковським. Коротка зустріч з мхатівською школою режисера Олександра Загарова, у виставах якого вона грає Мар'яну («Гартюф» Мольєра), Франціску («Візник Геншель») та Емму («Ткачі» Г. Гауптмана) значно розширила творчий діапазон актриси.

У цей період Лесь Курбас уважно стежить за розвитком її творчості. Робота над ролю Марії в його новій виставі

¹ Фоміна Ю. Рукописні спогади про Чистякову / Архівні фонди музею Харківського театру ім. Т. Шевченка. – Фонд народної артистки України В. Чистякової. – Од. зб. 33.

² Тальников Д. Отрадная встреча // Советское искусство. – 1945. – 24 авг.

³ Горбенко А. Харківський театр ім. Т. Шевченка. – К., 1979. – С. 9.

Валентина Чистякова і Лесь Курбас у 1920-ті рр.

за п'єсою Т. Потешера «Свобода» стає якоюсь мірою початком сходження до майбутніх акторських вершин. Вона вперше грає головну роль «молодої героїні». «Це була перша "проба пера" на серйозний драматичний образ, – згадувала Валентина Чистякова. – Від молодесеньких "дівчаток" – одразу доросла жінка! Невже я буду грати в майбутньому героїні? – думалось мені»⁴. А в майбутньому... Праця з Лесем Курбасом, сповнена сміливих пошуків, нескінченних експериментів, стане для Валентини Чистякової справжньою школою майстерності, утвердженням її таланту. «Школа Курбаса» була тією багатющою «скарбницею», з якої все своє творче життя актриса черпатиме «метод асоціативних пристосувань» у найрізноманітніших за стилем ролях, у найнесхожіших спектаклях. І першим таким для неї, як і для багатьох українських акторів, стане спектакль «Гайдамаки» Т. Шевченка (інсценізація Лесь Курбаса, 1920 р.). Чистякова вважає виставу надзвичайно щасливою подією, а свою роль Оксани – «провідною зіркою» творчого натхнення і «школою акторської майстерності». Те, що пропонував акторам Лесь Курбас, полонило всіх. Актриса згадує: «Він вимагав від нас скрупульозної фіксації мізансцен, темпоритмів, жесту, інтонації. Я багато зрозуміла, багато чого навчилася, і – найголовніше – мені стало ясним, що в мистецтві нема канонів, щоразу відкриття, але водночас необхідне абсолютне знання свого людського матеріалу, тобто можливостей свого психофізичного апарату, абсолютне володіння й управління цим матеріалом»⁵.

⁴ Фонд народної артистки України В. Чистякової. – Од. зб. 34 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу з Л. Курбасом). – Архів С. І. Гордєєва.

⁵ Там само. – Од. зб. 34 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу з

Л. Курбасом).
У червні 1920 року актори Першого державного драматичного театру ім. Т. Шевченка, які раніш входили до «Молодого театру», створюють новий колектив на чолі з Лесем Курбасом – Київський драматичний театр («Кийдрамте»). Він працював у Білій Церкві, Умані, Харкові. Чистякова поряд з образами героїчного репертуару (Нора – «Ляльковий дім» Г. Ібсена, Ярина – «Невольник» М. Кропивницького) з успіхом починає грати комедійні та гострохарактерні ролі (Мірандоліна – «Господарка готелю» К. Гольдоні, Оришка – «Пошились у дурні» М. Кропивницького, Перша відьма – «Макбет» В. Шекспіра та ін.).

Розквіту акторська обдарованість Валентини Чистякової досягає в театрі «Березіль» (з 1935-го – Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка), провідною актрисою якого вона була в 1922–1959 рр. Створенням «Березоля» Лесь Курбас завершив етап багаторічних новаторських пошуків, що втілили в собі ідею оновлення українського театру, були сміливим кроком в утвердженні експериментальної основи сценічного мистецтва, зокрема й акторського.

У спектаклях Лесь Курбаса Чистякова працювала в складних системах художніх зв'язків, специфіка яких у кожному окремому випадку визначалася способом режисерського мислення. Актриса була серед тих, хто послідовно втілював творчі ідеї свого вчителя як у сценічній практиці, так і в акторській лабораторії «Березоля». У «березільський період» (1922–1933) вона зіграла понад двадцять ролей. Серед найцікавіших робіт – Меліна («Золоте черево» Ф. Кроммелінка), Лі-Ті-Фу «Мікадо» А. Саллівана та В. Джільберта), Ізабелла («Жакерія» П. Меріме), Ярославна («Яблуневий полон» І. Дніпровського), Любина («Народний Малахій» М. Куліша). Валентина Чистякова майстерно розробляла найдосконаліші партитури своїх образів за усіма правилами акторської школи Лесь Курбаса, його театральньо-естетичної програми, яка дістала назву «метод образних перетворень». «У праці актора й взагалі у театрі насамперед я шукаю граничного лаконізму, образності, а не буквального відображення дійсності, – пише Чистякова в статті «Актор – режисер своєї ролі». – Мені здається, дуже точне слово знайшов для визначення цього поняття Лесь Курбас – «перетворення». Але метафора у театрі не повинна бути занадто зашифрованою. Вистава не книга, де можна повернутись до прочитаного аркуша, щоб ще раз порозмірковувати над ним»⁶.

Період творчої зрілості Валентини Чистякової – 30–50-ті роки. Вона працює з Крушельницьким-режисером, і її зусилля спрямовані на вирішення проблеми глибокого психологічного проникнення в роль, повного перевтілення в сценічний образ. «Так уже склалося, що всі мої зрілі, визначні роботи були створені після Курбаса, – підкреслює актриса, розповідаючи про свою творчість. – Але успіх їхній пояснюється, перш за все, тією "закваскою", яку я

Л. Курбасом).

⁶ Чистякова В. Актор – режисер своєї ролі // Культура і життя. – 1977. – 6 берез.

отримала, виховуючись під його керівництвом. Ми, березильці, завдяки курбасівським «штудійованням», мали добре поставлені голоси, еластичні м'язи тіла та емоційно сприйнятливі серця. Завдяки його школі ми стали добрим матеріалом у втіленні творчих задумів цього великого майстра, але головне – ми були однодумцями»⁷.

Як закономірність сприймається сьогодні творча та педагогічна програма Мар'яна Крушельницького, який оберігав традиції свого вчителя Леся Курбаса, який віддав свій талант колективу, сприяв його художньому зростанню, наполягав на вихованні актора високої пластичної культури, що вільно володіє основами ритму, ритмопластики, актора з широким світоглядом, глибокою ерудицією.

Серед сценічних шедеврів актриси – Катерина в блискучій постановці «Грози» О. Островського, Ліда в «Платоні Кречеті» О. Корнійчука, Євгенія у «Євгенії Гранде» за О. Бальзаком, Марія Лучицька в «Талані» М. Старицького, Цезарина в «Дружині Клода» О. Дюма-сина та ін.

Щоденники, листи, записи бесід актриси багато дають для пізнання її творчої лабораторії. «Я завжди прагнула до того, щоб бути у кожній виставі новою людиною, – зазначає Валентина Чистякова в одному із творчих щоденників. – У цьому є животворна сила театру та всеосяжна суть акторської професії»⁸. В роботі над образом актриси прагнула злиття свого «я» з драматургічним матеріалом ролі. Цей процес був надзвичайно важким і відповідальним, бо не завжди душевні риси сценічних героїнь були співзвучні їй як виконавиці. У таких випадках визначальними для неї були слова Леся Курбаса, який, звертаючись до акторів під час студійних занять, підкреслював: «Якщо у роботі над роллю заважає матеріал, даний вам від природи, або, навпаки, не достає якихось якостей матеріалу, тоді тільки за допомогою режисера ви зможете підійти до метафоричного втілення своєї ролі»⁹.

Прагнення до метафоричності, поєднане з психологічною розробкою характерів, з емоційністю, було особливою ознакою творчості актриси.

Аналіз методу роботи Валентини Чистякової над образом Катерини в «Грозі» О. Островського (1938) дає змогу простежити шлях до перевтілення, побачити, як вона вирішувала проблему «розчинення себе в ролі». Цього разу душевні риси героїні були співзвучні їй. Записи в її щоденнику свідчать, що процес знайомства з роллю починався з накопичення бачення ролі в емоційному, зоровому, музичному ключі, з народження образних асоціацій, які переростали під час сценічних репетицій в акторську метафору¹⁰. Виконавиці вже від самого початку необхідно було знайти образні «знаки», які могли замінити побутову реальність. Це не тільки пробуджувало фантазію (напри-

Валентина Чистякова в 1940-ті рр.

клад, так були знайдені «руки-крила» до образу Катерини і відчуття її польоту), а й створювало основу, на якій будувалась «музично-дійова» партитура ролі. Вважаючи, що побутова мова персонажа на сцені має підкріплюватися певною емоційно-художньою барвою, яка не завжди збігається зі звичними життєвими уявленнями, актриса шукала в кожній сцені глибоку образну осмисленість інтонаційного малюнка характеру. Її засіб створення партитури ролі можна порівняти з тим, як вибудовує композитор оперну партію на основі музично-ритмічних «інвенцій». Уже з початку роботи в «Грозі» Чистяковій була близька музика Олександра Скрябіна з її романтичною схвильованістю, трагізмом і загадковістю, що перегукувалися з акторським баченням внутрішнього стану героїв. Музичне відчуття давало можливість знаходити під час репетицій з партнерами несподівані – і тому дуже виразні – інтонаційні, пластичні засоби, народжувалась нова інтерпретація ролі. Безумовно, Олександр Скрябін і Олександр Островський – полярно протилежні художні індивідуальності, але в цьому випадку таке поєднання виявилось для Чистякової вельми плідним, допомогло відчуті головне в образі – його трагедійну основу. Актриса стає першою виконавицею Катерини на українській сцені й грає цю роль упродовж років з великим успіхом.

Олександр Островський визначив п'єсу як драму, а Чистякова, розсуваючи рамки жанру, пішла далі: вона зробила образ Катерини (спільно з постановником вистави Мар'яном Крушельницьким) трагедійним. Таке вирішення було вмотивоване, надавало виставі виразності.

З першою появою на сцені Катерина Чистякової вражала глядача. Скільки було стриманої сили в її постаті, розуму

⁷ Фонд народної артистки України В. Чистякової. – Од. зб. 34 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу з Л. Курбасом). – Архів С. І. Гордєєва.

⁸ Щоденник В. Чистякової. – Од. зб. 37. – С. 67. – Архів С. І. Гордєєва.

⁹ Фонд народної артистки України В. Чистякової. – Од. зб. 34 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу з Л. Курбасом). – Архів С. І. Гордєєва.

¹⁰ Щоденник В. Чистякової про роботу над образом Катерини в «Грозі» О. Островського. – Од. зб. 37. – С. 69. – Архів С. І. Гордєєва.

Валентина Чистякова – Євгенія у виставі «Євгенія Гранде» за Оноре де Бальзаком

в очах, яка чарівність у відкритому обличчі! Відчувалося, що в цій клітці – домі Кабанових – їй не вижити. «Чому люди не літають? Чому люди не літають, як птахи?» – в устах Катерини-Чистякової це не просто красива фраза, а крик душі людини, народженої для польоту. І ось у руках актриси метнулася біла шаль, немов крила розпростерлися за її плечима. Так досягала вона ефекту «окриленості». Шаль у її руках була ніби жива, і це «перетворення» надавало образу особливої поетичності.

У роботі Чистякової-актриси не було нічого другорядного. Усе в її руках ставало предметом мистецтва. Так, монолог Катерини з ключем звучав як діалог, і ключ від хвіртки був її партнером. Він спокушав і лякав, зігрівав і ранив серце, притягував і відштовхував, п'янив сподіванням щастя і погрожував Божою карою. Перемога «ключа» над героїнею була кульмінацією цієї боротьби.

Чистякова не ставила завдання показати Катерину жінкою з народу. Інтелігентність актриси сповнювала образ гамою найтонших душевних нюансів. І саме цим вона сягала глибин справжньої народної поетичності. Її Катерина повставала проти «темного царства», захищаючи свою духовність, боролася за право мріяти, кохати, бути вільною. Протест – форма цієї боротьби. Саме протест приводить Катерину до Бориса. По суті, він не набагато кращий за інших. Для Катерини-Чистякової Борис навіть не коханець, а радше мрія. Вона прагне відчути себе поряд із ним вільною людиною, птахом. Тому не він іде до неї, а вона до нього. Та ось суть Бориса стає для Катерини зрозумілою. І тоді вона зриває з себе ту білу шаль. Це вже не легкі крила, а тягар, який вона ледве тягне за собою.

Трагедійних висот досягала актриса у фіналі: ніякого мелодрамазму. Тільки непохитне рішення вирватись з

«темного царства» Кабанових. Куди? З кручі у Волгу. Восстанне здіймалися білі крила над урвищем...

Падала завіса... Спалахували овації. В них було визнання, любов, співчуття, подяка... Потім з'явилися рецензії.

«Катерина в «Грозі» – одне з найкращих досягнень актриси», – писав український журнал «Театр» 1940 року¹¹, «Валентина Чистякова – найталановитіша виконавиця ролі Катерини, яка створила незабутній образ великої трагедійної сили», – стверджувала газета «Литература и искусство»¹², «Талант – це основа всього. Але поряд із талантом і крім таланту в Чистякової чудова, багата школа», – визнавав театральний критик на сторінках газети «Правда України»¹³.

Актриса Валентина Чистякова увійшла до театру яскраво й упевнено. Її мистецтво відповідало часові, відбивало дихання і ритм епохи. Тому природно, що, коли вона залишила театр та перейшла на педагогічну роботу до Харківського театального інституту, їй надходили листи – спогади про її незабутнє мистецтво, листи, сповнені захоплення й подяки за миті щастя бачити її натхненну творчість. «Уважаемая Валентина Николаевна! <...> Ваши героини никогда не были похожи друг на друга не только внутренне, но и внешне <...> Вынесли тему духовной красоты... Вы всегда говорили на сцене языком Шевченко, Леси Украинки, Коцюбинского... В своих ролях Вы были музыкой. На Вас даже свитка пела, что присуще народу в глубоком понимании этого слова»¹⁴.

Листів, які свідчили про вплив актриси на її сучасників, було багато. І одним з них, приєднуючись до визнання її істинного таланту, ми і хотіли б закінчити розповідь. «Приїзд театру Леся Курбаса став переломним пунктом у моєму житті. Я був захоплений усім: кожною деталлю, кожним злетом насичених емоціями і думками театральних вистав, що з них не пропустив жодної. Але до спазму в серці, в горлі, у диханні був захоплений неповторною своєю музичністю, елегантністю, красою, своїм мистецтвом і талантом Валентини Чистякової.

Проживши після цих переживань юнацтва шістьдесят довгих і складних років, відчуваю, що рівного своїй повноті і владності захоплення мистецтвом і красою я відтоді не пережив ні разу. Заплющую очі і знов бачу чарівну Мірандоліну, тужливу Оксану, трагічну Катерину, зламану світом наживи Євгенію і ще, і ще...

Скільки доброго, світлого, красивого принесли Ви, Валентино Миколаївно, кланяюсь земно і віддано <...> Хай минають роки – вони безсилі зітерти ті письмена, які вписало в людські душі велике мистецтво великої актриси... Відданий Вам Микола Бажан»¹⁵.

¹¹ Морської В. Шлях актриси // Театр. – 1940. – № 2. – С. 12.

¹² Тальников Д. Театральные записки // Литература и искусство. – 1944. – 8 июля.

¹³ Серпилин Л. Валентина Николаевна Чистякова // Правда Украины. – 1944. – 25 апр.

¹⁴ З листа Піскуна І, від 26 лютого 1973 р. – Архів музею Харківського театру ім. Т. Г. Шевченка. – Фонд В. М. Чистякової.

¹⁵ З листа академіка Бажана 10 квітня 1980 р. – Архів С. І. Гордєєва.